

Heideggerov Kraj

SAŽETAK

Do sada je pitanje teze o kraju filozofije u Heideggerovom trećem periodu mišljenja ostalo uglavnom nerazriješeno. Ukoliko pogledamo baze znanstvenih članaka možemo pronaći svega nekoliko radova koji govore o Heideggerovoj tezi kraja filozofije. A, pitanje kraja se zapravo isporučuje sabirnim mjestom Heideggerovog cjelokupnog opusa i njegovoj vrijednoj pažnje samoevaluaciji – jer, teza kraja filozofije predstavlja zapravo produblјivanje ili pak zaoštavanje ili naposljetku radikaliziranje Heideggerovih projekata prvoga i drugoga perioda mišljenja. Naprosto: Heidegger izlažući tezu o kraju filozofije zapravo mijenja početne pozicije, raskida s problemima sa kojima se suočavao decenijama, insistira na novim postavkama i postulira zadaću novoga početka. Glavna hipoteza ovog istraživanja koje slijedi jeste mogućnost određivanja Heideggerovog cjelokupnog opusa fenomenom kraja – usprkos različitim metodološkim promjenama višedecenijskih prevrata i poznih preusmjeravanja. Cilj je dokazati da je Heideggerovo spisateljstvo usmjereno fenomenu kraja.

Ova teza će se istraživati kroz analizu Heideggerove borbe sa (ne)izvjesnošću, Heideggerovo posadašnje budućnosti i Heideggerovo insistiranje na dovršenju.

Ključne riječi: Heidegger, filozofija, metafizika, ontologija, izvjesnost, budućnost, kraj

1. UVOD

Ukoliko sagledamo Heideggerov opus u cijelosti – dakle svih do sada objavljenih stotinu i dva toma iako i moguće bibliotečke jedinice koje bi tek trebale biti objavljene teško mogu dovesti u pitanje ono što se ovdje tvrdi – ne možemo ne zamijetiti Heideggerovo davanje prvenstva fenomenu kraja. Ovo tvrdimo u kontekstu toga da – kada odstranimo pitanje bitka koje se propituje kroz konačno mnogo fenomena koji pobuđuju osobit dojam redundancije – ne možemo ne primijetiti kako se već od Heideggerovog glavnoga djela nešto najavljuje, kako svi iskazi jesu u nekoj vrsti predgovora i prethodnih istraživanja, kako je hiljade pisanih stranica zapravo priprema za ono što tek slijedi. Izvjesno pozna djela ukazuju da ono što slijedi jeste teza o kraju filozofije. Ali, ukoliko podvrgnemo metodi analize i dijelove tekstova u kojima se govori o kraju, ne možemo ne zamijetiti kako izlaganjem teze o kraju u poznim

* Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Republika Hrvatska

radovima, Heidegger zapravo propituje sve svoje prethodne temeljne koncepcije destruiranja povijesti ontologije i prevladavanja metafizike, mijenja osnovne methodske pozicije svojega prvog i drugog perioda mišljenja, pa čak i pitanje bitka postavlja na jedan neočekivano drugačiji način. Dakle, ne samo da sva djela kroz prvi, drugi, pa i treći period Heideggerovoga mišljenja vode ka tezi o kraju negoli i djela trećeg perioda prikazuju reevaluaciju prvoga i drugoga perioda Heideggerova mišljenja kako bi ih uskladili s njim. Tragom toga ovdje se tvrdi kako ukoliko govorimo o Heideggerovom djelu zapravo govorimo o Heideggerovom kraju – i to, kraju kao fenomenu koji gotovo da poprima eshatološki karakter.¹ Na tome tragu se neće problematizirati kraj na način istraživanja implikacija koje proizlaze iz hipoteze određivanja Heideggerovog cjelokupnog opusa fenomenom kraja – namjera je dokazati kako je Heideggerov opus u cijelosti usmjeren fenomenu kraja. Dakle, ovdje će biti problematiziran Heideggerov kraj kroz detaljnije izlaganje Heideggerove borbe sa (ne)izvjesnošću, potom kroz Heideggerovo posadašnjenje budućnosti, te naposljetku kroz Heideggerovo insistiranje na dovršenju u čemu se zapravo krajnje eksplicira ovdje za istraživanje izdvojen fenomen Heideggerovoga kraja.

2. HEIDEGGEROVA BORBA SA (NE)IZVJESNOŠĆU

Postavljanje zahtjeva za izvjesnost jeste zapravo među glavnim zahtjevima novog vijeka sve s ciljem postizanja egzaktnosti: i to, izvjesnost kao diskurzivna logička izvjesnost na temelju pojmova, intuitivna estetička izvjesnost na temelju opažaja, te izvjesnost kao pūka zabranjenost nagađanja negoli insistiranje na apodiktičkoj nužnosti.² Ali, Heidegger je iznašao da usprkos takvim

¹ U suvremenijoj produkciji literature možemo pronaći popriličnoga govora o prosvjetiteljskoj krizi eshatologije, teologijskome obratu eshatologije u 19. i 20. vijeku, pa čak i mnoštvu dokazivanja eshatoloških učenja kod Kanta, Hegela, Rosenzweiga, Benjamina, Derride i drugih. O tome više: Balthasar, H. U. (1937). *Apokalypse der deutschen Seele: Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen*. Einsiedeln: Pustet. Ritschl, A. (1889). *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*. Bonn: Adolph Marcus. Löwith, K. (1964). *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought*. New York: Columbia University Press. Sauter, G. (1988). *The Concept and Task of Eschatology—Theological and Philosophical Reflections*. *Scottish Journal of Theology*, 41(4). Berthold-Bond, D. (1988). *Hegel's Eschatological Vision: Does History Have a Future? History and Theory*, 27 (1). Bernhardt, R. (1990). *Der Absolutheitsanspruch des Christentums: Von der Aufklärung bis zur pluralistischen Religionstheologie*. Gütersloh: G. Mohn. O'Regan, C. (1994). *The Heterodox Hegel*. Albany, NY: SUNY Press. Troeltsch, E. (1910). 'Eschatologie: dogmatisch', *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen: Mohr Siebeck. Alfeyev, H. (2008). *Eschatology*. In: *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*. Cambridge: Cambridge University Press. Zachhuber, J. (2013). *Theology as Science in Nineteenth-Century Germany: From F.C. Baur to Ernst Troeltsch*. Oxford: Oxford University Press., i drugi.

² Usp. Kant, I. (1998). First Preface. In: *The Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press., str. 102

zahtjevima se nakon dvije hiljade godina i dalje bitak kao temeljni ontologijski pojam mislio kao biće zbog čega je otpočeo sa radom na svojem prvom projektu destrukcije povijesti ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku da bi nakon nemogućnosti pružanja izvjesnih rezultata istraživanja pokrenuo projekat prevladavanja metafizike koji također nije ponudio egzaktnost zbog čega je uspostavio eshatološku tezu o kraju. Takvo što ukazuje na njegovu borbu sa (ne)izvjesnošću koja još u prvome periodu njegova mišljenja počinje postavljanjem konkretnih pitanja sukladno samoj prirodi čovjeka. Jer, Heidegger u svojem glavnome djelu naslovljenom kao 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) unutar prvih poglavlja navodi kako se postavlja pitanje o bitku čitavog čovjeka pri čemu orijentacija na ono što je antičko-kršćanska antropologija zakrčuje put takvome pitanju upravo stoga što su ontologijski temelji takve antropologije nedovoljni. Prostice rečeno tradicionalna antropologija nosi u sebi definiciju čovjeka u dobro poznatoj krilatici antike: ζῶον λόγον εἶχον – što u rimskoj interpretaciji ima značenje živog bića koja je racionalno – *animal rationale*.³ Na tomu tragu Heidegger samo još na jednom mjestu u svojem glavnome djelu govori na tu temu kada kaže da su Grci u predfilozofskome kao i filozofskome izlaganju također bit čovjeka određivali kao: ζῶον λόγον εἶχον – problem je što rimska interpretacija i pogotovo kršćanska nasada ipak zakrivaju fenomenско tlo s kojega potječe prvobitno određenje čovjeka.⁴ U djelu iz 1929. godine naslovljenom kao 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik) Heidegger nastavlja upotrebljavati radije novokovanicu tubitak negoli čovjek: „Što zbog svoje radikalne antiantropologijske usmjerenosti što zbog pijeteta prema metafizici Heidegger nikada ne upotrebljava 'čovjek' negoli uvijek tubitak. Heidegger istražuje čovjeka bez čovjeka.“⁵ I stoga što je bitak kao temeljno pitanje njegova opusa zapravo uvijek bitak nekoga bića koje se pita o bitku i koje je terminski zahvaćeno kao tubitak Heidegger je u predmetnome djelu osobito nastojao putem transcendentalne uobrazilje prekoračiti od bića ka bitku: jer, Heidegger naprosto podupire u cijelosti onu Kantovu tezu kako metafizika pripada prirodi čovjekovoj.

No, stoga što u svojim nastojanjima nije uspio tijekom prvoga perioda mišljenja Heidegger u drugome periodu mišljenja nastoji svoje namjere i realizirati, pa primjerice u korpusu zabilješki pisanih od 1936. do 1946. godine po kojemu su napose kritičari naslovili Heideggerov drugi period mišljenja

³ Usp. Heidegger, M. (1988). Razgraničenje analitike tubitka prema antropologiji, psihologiji i biologiji. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 54.

⁴ Usp. Heidegger, M. (1988). Tubitak i govor. Jezik. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 188.

⁵ Stanislavac, M. (1979). Kant i Heidegger ili o konačnosti. U: *Kant i problem metafizike*. Beograd: Mladost., str. XII

‘Prevladavanje metafizike’ (Überwindung der Metaphysik) zabilježeno je eksplicitno: „Njegova (čovjekova) tako oblikovana suština, njegova priroda, šta i kako njegova bića, sama je po sebi metafizička: *animal* (čulnost) i *rationale* (ono što nije čulno). Na taj način uvučen u granice metafizičkog mišljenja čovjek biva uhvaćen u razliku između bića i bitka, koju nikada ne dokučuje“⁶ – dodajući: „Način ljudskog predstavljanja, metafizikom prožet, svuda nalazi samo onakav svijet sagrađen po metafizičkom obrascu.“⁷ Na takav način interpretacija prvobitno određenoga čovjeka u predfilozofskim i filozofskim izlaganjima kao onoga što je ζων λόγον εχον zaobilazi rimsku interpretaciju čovjeka kao racionalnoga živog bića zadobivši drugačiji oblik: čovjek je uhvaćen u razlici između čulnoga i onoga što nije čulno kao razlici između bitka i bića. I, takva interpretacija je u skladu s Heideggerovim glavnim djelom stoga što je postavljeno pitanje bitka istražujući samo biće, stoga što je terminski određeno biće koje postavlja pitanje bitka, stoga što je početo s tim da je bitak uvijek bitak nekoga bića. Tako, čovjek je uhvaćen u razlici između pitanja o bitku i pitanja o biću kao pitanja o bitku tubitka i tubitku čije je temeljno ustrojstvo bitak-u-svijetu. Stoga, ne čudi kada Heidegger u drugome periodu mišljenja 1938. godine u predavanju naslovljenom kao ‘Doba slike svijeta’ (Die Zeit des Weltbildes) navodi: „Pojam svijeta, onaj koji je razrađen u ‘Bitku i vremenu’ može se razumjeti samo iz horizonta pitanja o ‘tubitku’ – pitanja koje ostaje uklopljeno u osnovno pitanje o smislu bitka, a ne bića.“⁸ Na tomu tragu se eksplicira ono što je Heideggerova interpretacija grčkoga određenja čovjeka kao ono što je: ζων λόγον εχον. I, stoga je jasnije što Heidegger osobito u drugome periodu mišljenja uz pitanje bitka pita i pitanje svijeta kao pitanje zavičaja, izvora, ognjišta, glasa majke, otadžbine uz Hölderlinovo pjesništvo kao i pitanje svijeta, zapada, zapadnog čovječanstva, Europe, kozmosa uz Nietzscheovo mišljenje.

Tragom toga ne treba iznenađivati što Heidegger u sva tri perioda mišljenja iznosi istodobno postavljanje pitanja bitka i pitanje bića od kojih možemo ovom prigodom navesti samo neke od najegzemplarnijih. Heidegger u svom nastupnom predavanju iz 1929. godine naslovljenom kao ‘Što je metafizika?’ (Was ist Metaphysik?) razlažući ono što je ‘ništa’ kao pravo pitanje metafizike upozorava kako riječ metafizika jeste kovanica koja u sebi sadrži ono μετὰ koje ukazuje kako se ide preko bića. Ili, primjerice, u korpusu bilješki naslovljenih kao ‘Prevladavanje metafizike’ (Überwindung der Metaphysik) Heidegger bilježi da metafizika nije nešto izvan čega možemo naprosto stajati

⁶ Hajdeger, M. (1982). Prevladavanje metafizike. U: *Mišljenje i pjevanje*. Beograd: Neolit., str. 10.

⁷ Ibidem., str. 10.

⁸ Hajdeger, M. (2000). Doba slike sveta. *Šumski putevi*. Beograd: Plato., str. 80.

kao da je stvar prošlosti zbog ontologije koja je u njoj sadržana sukladno čemu prevladavanje metafizike nije prevladano.⁹ Ili, još eksplicitnije kada u Uvodu iz 1949. godine za svoje nastupno predavanje iz 1929. godine naslovljeno kao ‘Što je metafizika?’ (Was ist Metaphysik?) bilježi kako prevladavanje metafizike ne može naprosto ukloniti ono što je metafizika jer čovjek dok je *animal rationale* ostaje *animal metaphysicum*.¹⁰ Posebno bi bilo značajno ukazati na primjer Heideggerovog istraživanja metafizičkih osnova novoga vijeka u predavanju iz 1938. godine koje je naslovljeno kao ‘Doba slike svijeta’ (Die Zeit des Weltbildes) jer Heidegger u predmetnom predavanju stalno opetuje kako metafizika utemeljuje epohu: naprosto, metafizika je ta koja je povod mašinskoj tehnici, koja je temelj ovladavanju bića, koja je povod kraju filozofije.¹¹ Kao što, primjerice, u pismu ‘O humanizmu’ (Brief über den Humanismus) iz 1946. godine bilježi kako svi današnji sve promatraju kroz prizmu metafizike sukladno tomu što povijest bitka jeste ta koja nosi i određuje *condition et situation humaine*.¹² Iz takvih primjera možemo izvući sasvim očekivan zaključak da tubitak pitajući o bitku jeste zapravo taj koji ono do čega dolazi pitajući o bitku prenosi na biće jer ono do čega se došlo s novovjekovnom metafizikom naprosto je temelj za ono u što je svijet u sadašnjosti doveden: eksperimenti, simpoziji, tehnika, kozmička osvajanja, industrija, instituti, eksploatacija, konferencije – ili, prostije rečeno, gospodarenje bićem.

Upravo, ono što je najtemeljnija osobina tubitka jeste da se do njega došlo postavljanjem pitanja o bitku na način da se učinilo transparentnim biće koje pita o njegovu bitku. Ili, Heideggerovim riječima: „To biće, koje smo uvijek mi sami i čiji bitak može, pored ostalog, biti zapitivanje, terminski zahvaćamo kao tubitak.“¹³ I, u tomu jeste sadržana Heideggerova interpretacija čovjeka kojom se želi napraviti otklon od rimske interpretacije grčkoga određenja čovjeka kao onoga što je ζῶον λόγον ἔχον što Heidegger u drugome periodu mišljenja plastično objašnjava navodeći naprosto kako je čovjek uhvaćen u razlici između onoga što je *animal* (čulno) i onoga što je *rationale* (ono što nije čulno) kao izvjesnoj razlici bića i bitka. Na tomu tragu čovjekovo ponašanje je takvo da postavlja pitanje o onomu što nije čulno jer po svojoj prirodi je *animal metaphysicum*, pa samim time što je u njegovoj prirodi sadržano ono

⁹ Usp. Hajdeger, M. (2000). Ničeove reči bog je mrtav. U: *Šumski putevi*. Beograd: Plato., str. 164.

¹⁰ Usp. Heidegger, M. (1972). Uvod. Što je metafizika? U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RKSOH., str. 30.

¹¹ Usp. Hajdeger, M. (2000). Doba slike sveta. *Šumski putevi*. Beograd: Plato., str. 60.

¹² Usp. Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed & Brkić i sin., str. 154.

¹³ Heidegger, M. (1988). Formalna struktura pitanja o bitku. *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 7.

što nije čulno on mora da pita i postavljanje pitanja jeste njegova najtemeljnija osobenost. I, javljanje bitka u različitim epohama različito jeste uzrokovano time što je postavljano pitanje bića, ali ono što Heidegger ukazuje kao propust jeste zaborav ontologijske diferencije bitka i bića jer se pitalo o bitku kao da je riječ o biću sukladno čemu i ne iznenađuje kada Heidegger na jednome mjestu navodi kako je povijest metafizike zapravo povijest nihilizma.¹⁴

Na takav način se postavljanje pitanja nametnulo kao temeljni način postupanja, a što Heidegger eksplicira i mnoštvom svojih djela, pa i samim glavnim djelom: jer, upravo 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) su Heideggerovo glavno djelo ne zbog davanja nekih konačnih odgovora negoli zbog postavljenoga pitanja bitka. Isti je slučaj primjerice i sa djelom 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik) u kojemu se nastojalo putem temeljite obrade transcendentale uobrazilje prekoračiti od bića ka bitku – ali, takvo što se naposljetku nije uspjelo sukladno čemu predmetno djelo kod povjesničara filozofije, interpreta i mislilaca nije neuspješno upravo zbog postavljanja pitanja u obliku imanentne kritike jedne kritike čistoga uma. Pa, i nastupno predavanje iz 1929. godine naslovljeno kao 'Što je metafizika?' (Was ist Metaphysik?) nosi u samome naslovu pitanje – da bi već u prvome pasusu Heidegger se očitovao kako ne samo da neće biti odgovora na postavljeno pitanje, već neće biti govora o metafizici. Upravo, takav je slučaj i sa drugim kao i trećim periodom Heideggerova mišljenja što bi se moglo taksativno pobrajati i s lakoćom dokazivati.

U tomu obzorju i treba razumjeti postavljanje pitanja kao pitanje metode! Jer, Heideggerovo mišljenje je takvo da na postavljeno pitanje nikada nemamo uvid kamo koraci u njegovu istraživanju vode. Uzmemo li u obzir cjelokupni Heideggerov opus i prelazak iz jednoga u drugi period mišljenja – koji su vođeni upravo opetovanim postavljanjem pitanja – teško bismo mogli i pretpostaviti neki Heideggerov krajnji odgovor. Da li bi njegovo daljnje postavljanje pitanja bilo u obzorju filozofije ili pjesništva ili misticizma ili šutnje teško je za pretpostaviti zbog nepredvidivosti njegovih koraka. Ali, ono što je izvjesno jeste kako glavna osobenost njegovog cjelokupnog djela jeste postavljanje pitanja sukladno čemu se postavljanje pitanja zapravo nameće kao ono što je metoda istraživanja. Heidegger je to nastojao eksplicirati sintagmom 'šumski putevi' koju koristi kao alegoriju za svoje djelo: ne odgovori negoli pitanja. Postavljanje pitanja jeste slično šumskim putevima koji vode i samo od jednom prestanu jer su zarasli, neke puteve poznaju samo šumari i drvosječe, neki putevi vode različitim pravicima premda u istoj šumi.¹⁵ Ali, ipak, krilatica: radije

¹⁴ Usp. Hajdeger, M. (2000). Ničeove reči bog je mrtav. U: *Šumski putevi*. Beograd: Plato., str. 207.

¹⁵ Usp. Hajdeger, M. (2000). *Šumski putevi*. Beograd: Plato., str. 6.

pitanja negoli odgovori! Na tomu tragu možemo ustvrditi kako je Heidegger insistirao na pitanju dok su konačni odgovori smatrani dogmom na temelju koje prestaje mišljenje. Jer, upravo eksplicitno kazano tamo gdje su ponuđeni odgovori prestaje mišljenje što je Heidegger nastojao eksplicirati primjerom protivnim dogmatizmu: ne postoji nešto poput 'kršćanske filozofije' – takvo što bi bilo poput drvenog željeza.¹⁶ Upravo takvo što ide u prilog tezi kako je postavljanje pitanja zapravo metoda istraživanja jer usprkos njegovim promjenama zvaničnih metodskih pozicija od fenomenologije do mišljenja sve one su temeljene na nečemu prvotnijem koje im prethodi, a to je postavljanje pitanja. Jer, šta su fenomeni ukoliko ne uspostavimo pitajući odnos spram njih ili što je mišljenje ukoliko ne postavimo pitanje mišljenja. Upravo, takvo što omogućuje tvrdnju kako je postavljanje pitanja zapravo temeljna metoda istraživanja u Heideggerovome djelu. I, ne samo da je postavljanje pitanja Heideggerova metoda istraživanja negoli naprosto nema bilo kakvog istraživanja kojega možemo bilo kako okarakterizirati bez onoga što je postavljanje pitanja – na takav način se postavljanje pitanja daje izvornijim od svih drugih metoda ili sve druge metode se zasnivaju na postavljanju pitanja. Ukoliko uzmemo kontekst cjelokupnoga Heideggerovoga djela i razmotrimo postavljanja pitanja kao metodu istraživanja na kojoj se perpetuirano insistira možemo uvidjeti zapravo indirektno ukazivanje i na nemogućnost pružanja nekih odgovora: „Odgovor je samo posljednji korak samog ispitivanja i odgovor koji se opršta od ispitivanja poništava sebe kao odgovor, pa tako ne može da utemelji nikakvo znanje; od njega, od takvog odgovora, sazrijeva samo pūko mnijenje, i on učvršćuje samo puko mnijenje.“¹⁷ I, upravo u tomu se ogleda Heideggerova višedecenijska borba sa (ne)izvjesnošću!

3. HEIDEGGEROVO POSADAŠNENJE BUDUĆNOSTI

Kao bitan eshatološki moment Heideggerovog djela isporučuje se pitanje vremena gdje se daje prednost budućnosti u odnosu na bilost i sadašnjost tijekom prvog i drugog perioda njegova mišljenja da bi tijekom njegova trećega perioda mišljenja Heidegger naprasno izložio posadašnjenje budućnosti. Ili, plastično rečeno: kraj je već stigao, naprosto je tu, kraj je sada! Jer, u svojemu glavnome djelu 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) tijekom prvoga perioda mišljenja Heidegger u prvome odsječku sprovodi egzistencijalnu analitiku tubitka kojoj je vremenska odrednica: svakidašnjost. Dakle, egzistencijalna analitika kao ontički nacrt koji se isporučuje prethodnim za temeljna ontologijska

¹⁶ Heidegger, M. (2000) *Introduction to Metaphysics*. New Haven, CT: Yale University Press., str. 8. Usp. Trabbic, J. G. (2017). A critique of Heidegger's critique of Christian philosophy in the "Introduction to Metaphysics." *Religious Studies*, 53 (1): 71–86.

¹⁷ Hajdeger, M. (2009). Večno vraćanje istog. U: *Niče I*. Beograd: Fedon., str. 431.

istraživanja zapravo usmjerava na ono što je prosječnost, svakidašnjost, neupadljiv način egzistiranja tubitka: svakidašnjost tubitka jeste kakav je tubitak najprije i najčešće u svojoj svakidašnjici, kakav je svakoga dana, kakav je u pravilu ponajprije i najčešće. No, drugi odsječak Heideggerovog glavnog djela 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) donosi uvid kako je značenje onoga što je 'svakidašnjost' ostalo u izvjesnoj tami stoga što je riječ o pojmu koji nije uzet za predmet rasprave o onomu što je njegova ontologijska omeđenost premda je ontički nacrt izrastao iz svakidašnjosti zbog toga što je jasno kako svakidašnjost ne misli ništa drugo negoli vremenost što napose i omogućuje bitak tubitka: i, usprkos docnijem navođenju ekstaza vremena kao bilosti, sadašnjosti i budućnosti ono što je svakidašnjost ostalo je bez onoga što je ontologijsko omeđivanje pojma svakidašnjosti. No, ontologijski pojmovno omeđenje svakidašnjosti Heidegger drži mogućim u okviru razmatranja smisla bitka stoga što je smisao bitka isporučen kao vremenost! Tako, kada docnije dođe do načelnoga istraživanja smisla bitka tubitka Heidegger dolazi i do vremenosti: „Pri nabranjanju ekstaza (vremenosti) uvijek smo budućnost imenovali na prvome mjestu. To treba pokazati da budućnost pripada prvenstveno u ekstatičkom jedinstvu izvorne i prave vremenosti (...) Izvorna i prava vremenost ovremenjuje se iz prave budućnosti i to tako što ona, bivajući budućnosnom, najprije budi sadašnjost.“¹⁸ Upravo se tako nastojalo na izvjestan način omeđiti svakidašnjost: naprosto davanjem prvenstva budućnosti u sveopćem vremenovanju jer iako je svakidašnjosti izostalo pojmovno ontologijsko omeđivanje ipak svakidašnjost ima vremenski karakter što ukazuje kako je samim tim potpadna pod budućnost kao izvorni fenomen prave vremenosti. Tako i u onome što je trebao biti drugi glavni dio Heideggerovoga glavnoga djela kao predavanja iz 1929. godine naslovljenog kao 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik) samo se potvrđuje takva teza izričitog: „Ne treba li reći da iz Kantove analize čiste sinteze pojma, na izgled nezavisne od vremena, izvorno prosijava upravo suština vremena: vrijeme vremenjuje iz budućnosti!“¹⁹

Glede pitanja vremenosti možemo kazati da je Heideggerov drugi period mišljenja obilježen interpretativnim razvijanjem pojma budućnosti – i to, uz Hölderlinovo i Nietzscheovo djelo. Pitanje budućnosti kao pitanje onoga dolazećeg tako predstavlja pitanje koje je izričitije problematizirano u Heideggerovim prvim govorima o Hölderlinovu pjesništvu stoga što iznosi tezu kako su pjesnici oni koji znaju ono svēto temeljem slutnje koja im isporučuje ono dolazeće. O tomu Heidegger i ne govori samo uzgredno negoli eksplicitno: „Jedino to dolaženje sâmo imenuje 'vrijeme' u kojemu je 'vrijeme'

¹⁸ Heidegger, M. (1977). Sein und Zeit. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main. str. 435-436.

¹⁹ Ibidem., str. 120.

da se povijest postavi spram bitnih odluka.²⁰ Osim pojma dolazećeg kao vrste pitanja budućnosti Heidegger izdvaja i Hölderlinov pojam sudbine kao budućnostan kada u svojim predavanjima o Nietzscheu ukazuje na jedan fragment iz pisma Balendorfu kojega interpretira kao pitanje sudbine Nijemaca.²¹ No, Heidegger ne pruža odgovor na zahtjev spoznavanja sudbine Nijemaca niti uopće interpretira Hölderlinove riječi o sudbini negoli ukazuje kako se takvoga zahtjeva poduzeo Nietzsche. Dakle, Heidegger uzima nakon pjesništva Hölderlina upravo djelo Nietzschea za kojega je njemačka javnost tvrdila da se radi o aforističaru, pjesniku i mistiku. No, Heidegger je insistirao na Nietzscheu protiveći se prethodnim interpretacijama Nietzscheovog učenja svejedno da li ono bilo afirmativnog ili negativnog karaktera. U tomu obzorju pronađen je jedan fragment koji se isporučio podesnim cjelokupnome prethodnom učenju o budućnosti: „Dolazi vrijeme kada će se voditi borba za vlast nad Zemljom – ona će se voditi u ime osnovnih filozofskih učenja.“²² Trgajući za kakvim filozofskim učenjima je riječ Heideggeru se isporučilo pet osnovnih učenja Nietzscheove metafizike kao učenja o vječnom vraćanju istoga, volji za moć, nihilizmu, pravdi i natčovjeku od kojih učenje o natčovjeku se potom isporučilo učenjem koje će se eksplicirati u budućnosti. Jer, naprosto, Nietzscheov Zaratustra – kada je uvidio da dosadašnji čovjek nema niti malo razumijevanja za natčovjeka – ostavio je takvo što za budućnost pri tomu otpočevši propovjedi o posljednjem čovjeku.

Upravo u trećem periodu mišljenja Heidegger je u predavanju iz 1951/1952. akademske godine naslovljenom kao ‘Što se zove mišljenje?’ (*Was heißt Denken?*) nastojao osim pitanja mišljenja razložiti i natčovjekovo dovršavanje budućnosti tragom toga što ga je držao sopstveni uvid kako je Nietzsche u svojim potonjim djelima jasno davao do znanja kako nešto u povijesti zapadnog čovjeka ide kraju. Heidegger je takav Nietzscheov govor o onomu što je kraj držao nedovršenim stoga što je Nietzsche zapravo Zaratustrom objasnio kako niti dosadašnji čovjek niti posljednji čovjek ne mogu sprovesti takvo dovršenje jer se po svojoj vrsti razlikuju od natčovjeka. Stoga je Zaratustra bio prinuđen ustuknuti i potom pripovijedati samo i isključivo o posljednjem čovjeku dočim njegovo glavno djelo o onomu što slijedi nikada nije dovršeno niti u konačnici objavljeno. Razložno tomu što je Zaratustra ipak ustuknuo pred svetinjom Heidegger nije bio u poziciji eksplicirati natčovjekov dolazak, ali 1955/1956. akademske godine Heidegger u predavanju naslovljenom kao ‘O

²⁰ Heidegger, M. (1981). *Wie wenn am Feiertage... U: Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 76

²¹ Hölderlin, F. (1913). *Übersetzungen und Briefe.* U: *Sämtliche Werke* (5). München: Verlag Georg Müller., str. 318. i dalje.

²² Hajdeger, M. (2009). *Ničeova metafizika.* U: *Niče II.* Beograd: Fedon., str. 246.

principu razloga' (Der Satz vom Grund) nastavljajući propitivanje onoga što se zove mišljenje sukladno prethodnim predavanjima iz akademske 1951/1952. godine počinje uzgredno iznositi i tezu o posadašnjenju budućnosti. Naprosto, Heidegger oštro, nedovoljno eksplicirano i neočekivano navodi: „... princip razloga određuje svu spoznaju i ponašanje. I to je stanje stvari danas.“²³ Upravo Leibnizov 'princip razloga' koji je oslovljen kao *principium grande et nobilissimum* jeste princip na osnovu kojega Heidegger s potenciranja budućnosti prelazi na izlaganje sadašnjosti jer je riječ o principu na kojemu se temelji cjelokupno moderno mišljenje i iz kojega proistječe cjelokupna moderna tehnika. Na tomu tragu u predavanju iz 1962. godine naslovljenom kao 'Vrijeme i bitak' (Sein und Zeit) Heidegger i zvanično prelazi s budućnosti na sadašnjost navodeći kako u sadašnjosti mislimo i prošlost i budućnost jer se vrijeme zapravo predstavlja iz 'sada' tražeći potvrdu za takav iskaz i u Kantovome djelu.²⁴ Stoga i ne čudi Heideggerova teza iz 1964. godine o tomu kako je filozofija dovršena u sadašnjem razdoblju što ima značenje početka svjetske civilizacije utemeljene u onomu što je zapadno-europsko mišljenje koje ubuduće ne bi trebalo biti niti filozofija niti znanost. Upravo, na tragu toga, Heidegger iznosi iskaz koji izričito eksplicira posadašnjenje budućnosti: „To pretpostavljeno pripremno mišljenje ne želi i ne može predskazivati nikakvu budućnost. Ono pokušava samo da sadašnjosti predskaže nešto što je odavna i upravo na početku filozofije i za nju već kazano, a ipak nije navlastito mišljeno.“²⁵²⁶

Tragom praćenja pitanja budućnosti i sadašnjosti kroz cjelokupan Heideggerov opus ne možemo ne zamijetiti problem onoga što je prostor stoga što tubitak na njemačkome jeziku osim vremenonskog tumačenja 'tada' ima sadržano i tumačenje onoga prostornog u onome 'tu' tubitka.²⁷ Na tomu tragu možemo uvidjeti kako sama konstitucija tubitka kao nosećega pojma u Heideggerovome glavnome djelu zapravo ima korelaciju vremenosti i prostornosti. Upravo, prostor u Heideggerovome glavnom djelu 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) je određen kao širenje do svjetskoga prostora: tubitak se uvijek nalazi u nekom prostoru do kojega se može doći tek kada nema priručnoga jer prostor je razmrvljen stoga što jedna stvar stoji na drugoj – i, sukladno tomu, tubitak može ostvariti prostor zapravo samo kroz ono što je brigujući odnos s unutar-svjetskim bićima – što hoće kazati kako je tubitak prostoran jer

²³ Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason*. Bloomington&Indianas: Indiana University Press., str. 121.

²⁴ Usp. Kant, I. (1919). *Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig: Verlag von Felix Meiner., str. 86.

²⁵ Hajdeger, M. (1998). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato., str. 68.

²⁶ Heidegger, M. (2007). *Zur Sache des Denkens*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 75.

²⁷ Petrović, G. (1988). Uvod u 'Sein und Zeit'. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. XXV.

zauzima prostor kao bitak-u-svijetu.²⁸ No, prostor može biti zapravo pojmljen tek ukoliko ga svedemo na svijet kao svjetski prostor jer se prostornost dā otkriti isključivo na temelju svijeta shodno temeljnom ustrojstvu tubitka kao bitka-u-svijetu. Heidegger u svojim eksplikacijama navodi kako tubitak kao bitak-u-svijetu jeste najprije i najčešće obuzet svojim svijetom kao zajedničkim svijetom kojeg dijeli s drugima, a potom iznosi niz istraživanja o ponašanju tubitka u takvome svijetu: od spoznavanja svijeta, ideje svjetovnosti svijeta, okolosvjetovnosti i svjetovnosti, interpretaciji svijeta u Descartesa, okolnskoga okolnoga svijeta, subitka i samobitka itd.²⁹

O osobitom značaju pojma svijeta govori i Heideggerov drugi period mišljenja kojega smo ugrubo odredili Heideggerovim interpretativnim periodom mišljenja sukladno tomu što primjerice do pojma svijeta Heidegger nastoji podrobnije doći u dijalogu jednoga mišljenja sa Hölderlinovim pjevanjem. U predavanju iz 1936. godine glasovito naslovljenom kao ‘Hölderlin i bīt pjesništva’ (Hölderlin und das Wesen der Dichtung) Heidegger pojam ‘tubitak’ zamjenjuje pojmom ‘čovjek’ i navodi kako je čovjek ono što jeste shodno njegovu pripadanju zemlji kao zavičaju: naprosto, Hölderlinovo pjesništvo se isporučuje u Heideggerovim interpretacijama kao pjesništvo koje se obraća Nijemcima premda Nijemci se oglašavaju o riječ koja je spjevana. Heidegger takvo što nastoji interpretirati Nijemcima kroz pojmove zavičaja, izvora, ognjišta, glasa majke, otadžbine, zemlje i dr. No, u svojim nastojanjima govora o svijetu osim onoga što je isporučeno u Hölderlinovome pjesništvu Heidegger iznalazi za shodno razračunati se i Nietzscheovim djelom u kojemu uočava sabiranje svega onoga što jeste zapadno čovječanstvo: ono što je Hölderlin pjesmom stavio kao zahtjev pred Nijemce upravo Nietzsche svojim djelom nastojao je razriješiti. Sukladno tome Heidegger iz Hölderlinovoga ‘čovjeka’ zavičaja prelazi na Nietzscheovu ‘veličanstvenu plavu zvijer’ zemaljske kugle ponovno ponavljajući navod iz Nietzscheovoga djela: „Dolazi vrijeme kada će se voditi borba za vlast nad Zemljom – ona će se voditi u ime osnovnih filozofskih učenja.“³⁰ U tomu obzorju svijet od zavičaja postaje svijet zemljine kugle u kojemu su mašine, vozila, avioni, tehnika svojevrsna priprema za dolazak natčovjeka koji će voditi perpetuiranu borbu za ovladavanje zemaljskom kuglom. Tragom toga možemo jasno uvidjeti prelazak onoga zavičajnoga kao Njemačkoga i samim time europskoga u ono što tek dolazi u eksplikaciji svjetskoga kao planetarnoga i samim time kozmičkoga. Ili, Heideggerovim riječima: „Descartesovo

²⁸ Usp. Heidegger, M. (1988). Okolsko okolnog svijeta i prostornost tubitka. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 115-125.

²⁹ Usp. Heidegger, M. (1988). Bitak-u-svijetu uopće kao temeljno ustrojstvo tubitka. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 58-70.

³⁰ Hajdeger, M. (2009). Ničeova metafizika. U: *Niče II*. Beograd: Fedon., str. 246.

mišljenje, Leibnizova metafizika, Humeova filozofija – sve je to evropsko i stoga planetarno. Isto tako, Nietzscheova metafizika nikad u svom jezgru nije specifično njemačka filozofija. Ona je evropska, planetarna!³¹ Na takav način možemo i razumjeti kako čovjek zavičaja u prelasku iz početka u kraj novoga vijeka postaje veličanstvena plava zvijer koja pohlepno grabi svega čega se domogne da bi na kraju novoga vijeka se postalo natčovjekom koji gospodari bićem u cijelosti. Heidegger ukazuje kako pripreme za dolazak natčovjeka su u tijeku i kako posljednji čovjek uveliko radi za njegov dolazak mogao on to ili ne, bio on toga svjestan ili ne, želio on takvo što ili ne. No, u trećem periodu Heideggerovog mišljenja Heidegger primjerice u predavanju iz 1955/1956. godine u ‘O principu razloga’ (Der Satz vom Grund) navodi kako problem materijalizma je počeo puhati podjednako i sa Istoka i sa Zapada što hoće ukazati na posadašnjenje budućnosti: naprosto, ono svjetsko je tako potonulo u ono europsko slijedom čega je ono europsko postalo zapravo ono svjetsko³² – i, u tome ono što je „ono“ jeste metafizika. A, to „ono“ što jeste metafizika Heideggeru je impliciralo na kraj filozofije kao dovršenju i dovođenju filozofije do njezinih krajnjih mogućnosti razložno čemu svoje predavanje iz 1964. godine naslovljava kao: Kraj filozofije i zadaća mišljenja (Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens).³³

4. HEIDEGGEROVO INSISTIRANJE NA DOVRŠENJU

Boreći sa (ne)izvjesnošću na način da se želi osigurati izvjesnost za pitanje bitka da bi potom se borilo protiv izvjesnosti zbog nemogućnosti zahvatanja bitka Heidegger je budućnost kojoj je decenijama davao prednost u poznim djelima doveo u sadašnjost upravo na način posadašnjenja budućnosti – budućnost o kojoj se sve vrijeme problematiziralo naprosto se događa sada, budućnost koju su Hölderlin i Nietzsche najavljivali dešava se sada, kraj filozofije je otpočeo sada! Upravo u tome se ogleda bitan eshatološki moment Heideggerovoga djela kroz insistiranje na dovršenju, na krajnjim mogućnostima, na kraju podvrgnutom otpočinjaju! Jer, u svojem glavnome djelu ‘Bitak i vrijeme’ (Sein und Zeit) tijekom prvoga perioda mišljenja Heidegger na samome početku naslovne stranice izrijeком postavlja pitanje i odmah na njega nudi odgovor: „Jesmo li, također, danas bar u neprilici što ne razumijemo izraz

³¹ Heidegger, M. (1996). Nietzsche's Metaphysics. U: *Nietzsche II*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 333.

³² Usp. Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason*. Bloomington&Indianas: Indiana University Press., str. 122.

³³ Hajdeger, M. (1998). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato., str. 64.

‘bitak’? Nipošto.³⁴ Pa, ipak, iako nismo u neprilici što danas ne razumijemo izraz bitak Heidegger problem nerazumijevanja bitka isporučuje primarnim problemom cjelokupnog mišljenja sukladno čemu otpočinje projekt destrukcije. Ili, drugim riječima: iako nismo u neprilici što ne razumijemo izraz bitak neophodno je razlabaviti ukrućenu tradiciju koja kao takva pokriva pitanje bitka, neophodno je dosadašnju tradiciju razbiti na sastojine prvotnih iskustava bitka, potrebno je destruirati dosadašnje mišljenje. Iako pojam destrukcije zapravo sadrži negativni naboj Heidegger na jednome mjestu obećava da destrukcija ima malo negativan smisao otresanja cjelokupne ontologijske tradicije stoga što se ne odnosi spram prošlosti nimalo negirajući niti ima tendenciju da prošlost pokopa u ništavilo. Ili, Heideggerovim riječima: „Njezina negativna funkcija ostaje neizričita i indirektna.“³⁵ Ono što ovdje osobito skreće pažnju jeste to da Heidegger – koji za mnoge pojmove tvrdi kako su istrošeni slijedom čega pravi novokovanice – ne pravi novokovanicu za njegovo razumijevanje pojma ‘destrukcije’ negoli zadržava njezino latinsko podrijetlo kao *destruere* što ima značenje razrušavanja jednako kao i rječničko značenje razaranja, rušenja i uništavanja.³⁶ Tako, predmetno destruiranje je otpočelo egzistencijalnom analitikom tubitka kao ontičkim nacrtom za docnija ontologijska istraživanja s namjerom izlaganja nepravde egzistencije koja se odnosi na propalost u svakidašnjost i prosječnost, bježanje tubitka pred samim sobom na odvrćajući način od samoga sebe, gubljenjem sopstvene autentičnosti. I, na tragu predmetnih istraživanja ovdje je važno skrenuti pozornost na dva vrlo važna momenta eksplicirana već na prvim stranicama Heideggerovog glavnoga djela: prvo, Heidegger određen način egzistencije koji je takav kakav jeste naprosto proglašava nepravim; drugo, Heidegger postavlja pitanje bitka dok odmah nakon toga počinje s istraživanjem bića. I, za ovo potonje Heidegger bi imao odgovor kako pitanje bitka podrazumijeva prvo istraživanje bića stoga što je bitak uvijek bitak nekoga bića, ali za pitanje o (ne) pravoj egzistenciji ostaje nedorečen jer kada su istraživanja prave egzistencije trebala dosegnuti svoj vrhunac Heidegger je prekinuo istraživanja glavnoga djela ostavivši prazninu u početno najavljivanim rezultatima istraživanja.

Na jednome mjestu na početnim stranicama svojega glavnoga djela ‘Bitak i vrijeme’ (*Sein und Zeit*) Heidegger je naveo kako je Kant bio prvi i posljednji mislilac kojega je prisila fenomena odvela pred problem temporalnosti iako u tako tamnu oblast zapravo se nikada nije usudio upustiti.³⁷ Na tomu tragu je

³⁴ Heidegger, M. (1977). *Sein und Zeit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 1.

³⁵ *Ibidem.*, str. 31.

³⁶ Jahić, Dž. (2010). *Rječnik bosanskog jezika* (D-F). Sarajevo: ANUBIH., str. 38.

³⁷ Usp. Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 25.

Heidegger nastojao nastaviti otpočeta istraživanja u svojem glavnome djelu tamo gdje su naprasno prestala 1929. godine održanim zaključnim predavanjem koje je naslovio kao 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik). Predmetno predavanje Heidegger otpočinje na sljedeći način: „Istraživanje koje slijedi ima zadatak da Kantovu kritiku čistoga uma izloži kao zasnivanje metafizike i time problem metafizike predoči kao problem fundamentalne ontologije.“³⁸ Ono što bi ovdje bilo zgodno napomenuti jeste kako Heidegger u predmetnom predavanju se služi prvim i drugim izmijenjenim izdanjem Kantovog glavnoga djela nastojeći izvjesne izmjene u drugome izdanju jedne kritike čistoga uma i osloviti. Heidegger tako nastoji svoja prethodna istraživanja nastaviti pokušajem rješavanja problema pred kojim je Kant navodno ustuknuo, pa kao mogućnost prelaska od bića ka bitku iznalazi transcendentnu uobrazilju na kojoj nastoji zasnovati i razum i čulnost kao izvore saznanja. Naime, Heidegger polazi takvim putem stoga što već u uvodnim poglavljima svojega glavnoga djela 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) navodi kako ukoliko želimo sprovesti destrukciju povijesti ontologije ponajprije bi trebali postaviti pitanje da li se i kako se fenomen vremena u povijesti ontologije dovodio u vezu s interpretiranjem bitka, te da li je moglo biti obrađeno ono što je problematika temporalnosti. Heidegger upravo navodi Kanta kao onoga koga je prisila fenomena dovela do problema temporalnosti koji je pred njom ustuknuo uslijed tame shematizma.³⁹

Međutim, iako Heideggeru na prvi pogled uspijeva izlaganje jedne kritike čistoga uma u obzoru njegova glavnoga djela sasvim je evidentno kako se i dalje nije uspjelo postići ono što se Heideggerovim glavnim djelom zapravo zahtijevalo – naprosto nije se iz bića prekoračilo u bitak. Drugim riječima: poglavlje o shematizmu je ostalo u tami usprkos Heideggerovim najavama rasvjetljavanja onoga pred čime je Kant ustuknuo. I, možemo kazati da nakon Heideggerovih istraživanja ostalo je vrijediti ono što je Kant izričito naglasio: „Taj shematizam našega razuma, u pogledu pojava i njihove puke forme, skriveno je umijeće u dubinama ljudske duše, čije ćemo istinske prirodne tajne teško ikada odgonetnuti i neskrivene ih dovesti pred oči.“⁴⁰ Na takav način Heideggerov prvi period mišljenja ostao je obiman, ali sadržinski otvoren stoga što nije polučio najavljene rezultate, nije odgovorio na postavljena pitanja kao što nije riješio niti temeljni problem bitka.

S takvom situacijom se Heidegger nastojao suočiti u drugome periodu mišljenja kada bitak nastoji zasnovati putem Hölderlinovoga pjesništva kojemu

³⁸ Heidegger, M. (1991). *Kant und das Problem der Metaphysik*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 1.

³⁹ Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed., str. 25.

⁴⁰ Ibidem., str. 25.

je ostao vjeran do kraja života – pozivajući se na njegova pisma, predgovore, fragmente, stihove, himne – pri tome nastojeći ostvariti ono što je nazvao dijalogom jednog mišljenja sa jednim pjevanjem. O koliko velikoj posvećenosti Hölderlinovome pjesništvu je riječ govore i objavljeni zvučni zapisi u kojima Heidegger predano čita odabrane Hölderlinove pjesme – što je naslovljeno kao: *Martin Heidegger liest Hölderlin*.⁴¹ Pa, ipak, nakon govora 1936. godine, govora 1939. godine, govora 1943. godine, rasprave 1943. godine, predavanja 1959. godine, predavanja 1968. godine ne iznenađuje Heideggerov uvid kako Hölderlinovo pjesništvo ne isporučuje najavljene rezultate istraživanja slijedom čega u drugome izdanju djela ‘Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo’ (*Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*) iz 1951. godine u predgovoru izrijekom navodi: „Poradi onoga pjevanog, objašnjenje pjesme mora težiti za tim da sebe učini suvišnim.“⁴² No, osim sa Hölderlinovim pjesništvom drugi period Heideggerovoga mišljenja obilježilo je i razračunavanje sa stvari Nietzscheovog mišljenja – Nietzschea, koji je također tijekom Heideggerovih predavanja o njegovu djelu i potom pisanja rasprava u obličju predavanja slovio za pjesnika, aforističara i mistika. Nietzscheovi fragmenti, aforizmi, stihovi, dosjetke i neke vrste životnih mudrosti pobudile su potrebu da se Heidegger naprosto razračuna s Nietzscheom ulaskom u stvar njegovoga mišljenja. Ili, Heideggerovim riječima: „Nietzsche – misličevo ime stoji kao naslov za stvar njegovog mišljenja. Stvar, sporni slučaj, sama po sebi jeste razračunavanje. Pustiti naše mišljenje da uđe u stvar, pripremiti ga za nju – ti ciljevi određuju sadržaj ovoga spisa.“⁴³ Na tomu tragu je Heidegger objavio jedan volumen predavanja o Nietzscheu, potom drugi volumen rasprava pisanih u obličju predavanja o Nietzscheu i nekoliko predavanja koja su zasebno objavljena u različitim zbirkama Heideggerovih tekstova. Tako preobiman korpus interpretacija Nietzscheove metafizike bio je povodom da se Heideggerov drugi period mišljenja nazove periodom prevladavanja metafizike isporučen kao odgovor na destruiranje povijesti ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku iz njegovog prvoga perioda mišljenja: jer, Heidegger je Nietzschea oslovio posljednjim filozofom, posljednjim misliocem na horizontu zapada, posljednjim koji je preokretanjem platonizma nastojao dovršiti metafiziku – iako još uvijek ostavši u njoj. Nastojeći da postigne takvo što u desetogodišnjem pothvatu interpretiranja Nietzscheove metafizike – pri tomu ostavivši dojam krajnje redundancije – uočljiva je pak nedosljednost u Heideggerovim tumačenjima

⁴¹ Heidegger, M. (1972). *Martin Heidegger liest Hölderlin* [zvučni zapis]. Stuttgart: Klett-Cotta.

⁴² Heidegger, M. (1981) *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 8.

⁴³ Heidegger, M. (1996). *Nietzsche I*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. XI.

temeljnih Nietzscheovih učenja. Naime, Heidegger je na određen način u samim počecima svojega pristupa Nietzscheovome djelu određene frekventne pojmove interpretirao na jedan način da bi iz godine u godinu mijenjao svoju interpretaciju temeljnoga pojmovlja zbog čega možemo govoriti ne samo o Heideggerovome interpretiranju Nietzschea negoli o genezi Heideggerovih interpretiranja Nietzscheovih temeljnih učenja.⁴⁴ Takvo što bi se moglo nazvati putevima mišljenja na šumskome putu uz putne znakove s jedne strane, ali moglo bi se nazvati također i nedosljednošću, neakribičnošću ili nelogičnošću što ipak nećemo ovdje izričito tvrditi.

No, kako god razumijevali Heideggerov postupak i methodske promjene ipak se izvjesnim isporučuje kako najavljena destrukcija povijesti ontologije nije postigla najavljeni cilj tijekom Heideggerovog prvog perioda mišljenja kao što niti prevladavanje metafizike nije uspjelo radikalno prevladati metafiziku u njegovu drugome periodu mišljenja. No, u trećem periodu mišljenja Heidegger uspostavlja tezu o kraju filozofije što zapravo znači sjećanje na metafiziku jer filozofija je razumljena kao stavljanje-u-pogon metafizike kao onto-teo-logike – i to, one metafizike koja je zapravo dovedena do svojih krajnjih mogućnosti pri tomu priređujući kraj filozofije. Ili, Heideggerovim riječima: „Kraj filozofije je to mjesto, ono, u čemu se cjelina njezine povijesti sabire na svoju krajnju mogućnost. Kraj kao dovršenje znači sabiranje.“⁴⁵ U trećem periodu mišljenja se naprosto sve temeljne koncepcije unapređuju: primjerice, u predavanju iz 1962. godine naslovljenom kao ‘Vrijeme i bitak’ (Zeit und Sein) Heidegger napušta prilazak bitku preko bića pitajući o odnosu vremena i bitka. Na tragu toga i sukladno stavljanju pojma ‘kraj’ u sam naslov glasovitoga predavanja iz 1964. godine i ne čudi što se počinje iskazom o potrebi jedne preobrazbe cjelokupnog dosadašnjeg mišljenja uopće i onoga mišljenja koje je otpočeto sa Heideggerovim glavnim djelom, posebice. Tako, spomenuto predavanje o kraju filozofije ima za cilj podvrgnuti imanentnoj kritici prvi i drugi period Heideggerovoga mišljenja, te naposljetku trećim periodom mišljenja ipak ukazati na krajnju neophodnost preobrazbe mišljenja s otpočinjanjem novoga početka.

5. ZAKLJUČNI GOVOR

Ovdje je otvoren doista golem zahvat unutar Heideggerova opusa što je zahtijevala početno postulirana hipoteza koja se odnoseći na treći posredno odnosila kako na prvi tako i na drugi period Heideggerova mišljenja. I, nakon svega pobrojanoga – polazeći od borbe sa (ne) izvjesnosti preko posadašnjnja

⁴⁴ O tomu više: Gray, J. G. (1953). Heidegger "Evaluates" Nietzsche. *Journal of the History of Ideas*, 304-309.

⁴⁵ Heidegger, M. (1998). *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato., str. 64.

budućnosti do insistiranja na dovršenju – pri tome ukazujući samo na temeljne odlike Heideggerovog prvog, drugog i trećeg perioda mišljenja mogli bismo konačno u okviru zaključnoga govora sabrati rezultate istraživanja i temeljem svih izručenih dokaza odrediti Heideggerov cjelokupni opus fenomenom kraja. Jer, Heideggerova teza o kraju filozofije iskazana u njegovu trećem periodu mišljenja 1964. godine samim naslovom predavanja *Kraj filozofije i zadaća mišljenja* (Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens) isporučila se nastavkom projekta prevladavanja metafizike tijekom njegova drugog i još ranije projekata destrukcije ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku tijekom njegova prvoga perioda mišljenja. Tako se kraj filozofije eksplicirao produblјivanjem, zaoštavanjem ili radikalizacijom projekata destrukcije i prevladavanja! Jer, teza kraja filozofije predstavlja Heideggerov posljednji odnos spram pitanja bitka na taj način sabirući sveukupnost sopstvenih istraživanja u tezu koja pri tome reevaluirala prvi i drugi perioda kako bi bili usklađeni s krajem.

Heideggerov kraj se ovdje odnosi na Heideggerove zahtjeve preobrazbe mišljenja stoga što prema njegovim iskazima mi današnji još uvijek ne mislimo preobrazbe filozofije koja nije uopće dorasla stvari mišljenja pretvarajući se stoga u povijest sopstvenoga propadanja, pri tomu ukazujući i na samu preobrazbu svijeta usklađenu s novovjekovnim zahtjevima. U tomu obzorju sve pobrojano jeste preduvjet novoga početka koji počinje Heideggerovim proglašavanjem kraja: „(...) problem početka postao je osnovnom temom njegova mišljenja i to do te mjere dominantnom da je nadmašila i slavu veličanstvenog nastojanja otvaranja uvida u novi, nadasve raskriljujući smisao bitka.“⁴⁶ Jer, u Heideggerovoj tezi o kraju je sadržano produblјivanje ili zaoštavanje ili radikalizacija projekata destrukcije i prevladavanja slijedom čega dolazimo do Heideggerovoga kraja. Na takav način je dokazana početno postulirana hipoteza kako kada govorimo o Heideggerovu opusu zapravo govorimo o Heideggerovu kraju – i to, kraju kao fenomenu koji gotovo da poprima eshatološki karakter. Jer, kao što možemo pronaći u literaturi: „Možda najizuzetnija filozofska eshatologija u Njemačkoj između dva rata bila je Heideggerova...“⁴⁷ Tako se zapravo Heideggerov kraj isporučio i Heideggerovim krajem...

⁴⁶ Uzelac, M. (2014). Vječna pitanja na novom raskrižju: *Filozofska istraživanja* no 34 vol 3., str. 321.

⁴⁷ Wolfe, J. (2019). The eschatological turn in German philosophy. *Modern Theology*, 35 (1), str. 61. Usp. Wolfe, J. (2013). *Heidegger's Eschatology: Theological Horizons in Martin Heidegger's Early Work*. Oxford: Oxford University Press.

LITERATURA

- Alfeyev, H. (2008). *Eschatology*. U: *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Balthasar, H. U. (1937). *Apokalypse der deutschen Seele: Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen*. Einsiedeln: Pustet.
- Berthold-Bond, D. (1988). *Hegel's Eschatological Vision: Does History Have a Future? History and Theory*, 27 (1).
- Bernhardt, R. (1990). *Der Absolutheitsanspruch des Christentums: Von der Aufklärung bis zur pluralistischen Religionstheologie*. Gütersloh: G. Mohn.
- Gray, J. G. (1953). Heidegger" Evaluates" Nietzsche. *Journal of the History of Ideas*, 1.
- Heidegger, M. (1988). Razgraničenje analitike tubitka prema antropologiji, psihologiji i biologiji. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. (1988). Tubitak i govor. Jezik. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Hajdeger, M. (1982). Prevladavanje metafizike. U: *Mišljenje i pjevanje*. Beograd: Neolit.
- Hajdeger, M. (2000). Doba slike sveta. *Šumski putevi*. Beograd: Plato.
- Hajdeger, M. (2000). Ničeve reči bog je mrtav. U: *Šumski putevi*. Beograd: Plato.
- Heidegger, M. (1972). Uvod. Što je metafizika? U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RKSOH.
- Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed & Brkić i sin.
- Heidegger, M. (1988). Formalna struktura pitanja o bitku. *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Hajdeger, M. (2000). *Šumski putevi*. Beograd: Plato., str. 6.
- Heidegger, M. (2000) *Introduction to Metaphysics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Heidegger, M. (1977). *Sein und Zeit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1981). Wie wenn am Feiertage... U: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Hajdeger, M. (2009). Ničeva metafizika. U: *Niče II*. Beograd: Fedon.
- Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason*. Bloomington&Indianas: Indiana University Press.
- Hajdeger, M. (1998). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato.
- Heidegger, M. (2007). *Zur Sache des Denkens*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1988). Okolsko okolnoa svijeta i prostornost tubitka. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.

- Heidegger, M. (1988). Bitak-u-svijetu uopće kao temeljno ustrojstvo tubitka. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. (1996). Nietzsche's Metaphysics. U: *Nietzsche II*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1991). *Kant und das Problem der Metaphysik*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1972). *Martin Heidegger liest Hölderlin* [zvučni zapis]. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Heidegger, M. (1981) *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1996). *Nietzsche I*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Hajdeger, M. (1998). *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato.
- Heidegger, M. (2004). *Fenomenologija religioznog života*. Zagreb: Demetra.
- Hölderling, F. (1913). Übersetzungen und Briefe. U: *Sämtliche Werke* (5). München: Verlag Georg Müller.
- Kant, I. (1919). *Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig: Verlag von Felix Meiner.
- Kant, I. (1998). First Preface. In: *The Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Löwith, K. (1964). *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought*. New York: Columbia University Press.
- O'Regan, C. (1994). *The Heterodox Hegel*. Albany, NY: SUNY Press.
- Petrović, G. (1988). Uvod u 'Sein und Zeit'. U: *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Ritschl, A. (1889). *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*. Bonn: Adolph Marcus.
- Stanislavac, M. (1979). Kant i Heidegger ili o konačnosti. U: *Kant i problem metafizike*. Beograd: Mladost.
- Sauter, G. (1988). *The Concept and Task of Eschatology—Theological and Philosophical Reflections*. *Scottish Journal of Theology*, 41(4).
- Trabicc, J. G. (2017). A critique of Heidegger's critique of Christian philosophy in the "Introduction to Metaphysics." *Religious Studies*, 53 (1): 71–86.
- Troeltsch, E. (1910). 'Eschatologie: dogmatisch', *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Uzelac, M. (2014). Vječna pitanja na novom raskrižju: *Filozofska istraživanja* no 34 vol 3.
- Zachhuber, J. (2013). *Theology as Science in Nineteenth-Century Germany: From F.C. Baur to Ernst Troeltsch*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolfe, J. (2019). The eschatological turn in German philosophy. *Modern Theology*, 35 (1).
- Wolfe, J. (2013). *Heidegger's Eschatology: Theological Horizons in Martin Heidegger's Early Work*. Oxford: Oxford University Press

Safer Grbić

Heidegger's End

ABSTRACT

So far, the question of the thesis about the end of philosophy in Heidegger's third period of thought has remained largely unresolved. If we look at the databases of scientific articles, we can find only a few papers discussing Heidegger's thesis on the end of philosophy. However, the question of the end is actually delivered to the gathering place of Heidegger's entire oeuvre and its valuable self-evaluation – because the thesis on the end of philosophy actually represents a deepening, sharpening, or ultimately radicalising of Heidegger's projects of the first and second periods of thought. Simply put: by presenting the thesis on the end of philosophy, Heidegger actually changes his initial positions, breaks away from the problems he faced for decades, insists on new propositions, and postulates the task of a new beginning. In this context, the main hypothesis of the research that follows is the possibility of determining Heidegger's entire oeuvre through the phenomenon of the end – suddenly, after various methodological changes, decades-long upheavals, and late redirections of intentions, the aim is to prove that all of Heidegger's writings are directed towards the phenomenon of the end. This is intended to be proven through Heidegger's struggle with (un)certainty, Heidegger's presentification of the future, and Heidegger's insistence on completion.

Keywords: Heidegger, philosophy, metaphysics, ontology, certainty, future, end